

450 с.

7. Пискунов А.И. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / Алексей Иванович Пискунов. – М.: Просвещение, 1981. – 528 с.
8. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 т. / [укл. Сухомлинська О.В., Дічек Н.П., Самоплавська Т.О.; за ред. Сухомлинської О.В.]. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 2: XX ст. – 2005. – 552 с.

*О.В.Малихін,
канд. пед. наук,
доцент,
Криворізький ДПУ*

ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

У статті визначаються та теоретично обґрунтовуються форми організації самостійної навчальної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

В статті определяются и теоретически обосновываются формы организации самостоятельной учебной деятельности студентов высших педагогических учебных заведений.

Forms of organization of students' self-directed learning activities in higher pedagogical educational establishments are defined and theoretically backgrounded.

Головним компонентом навчального процесу у вищому педагогічному навчальному закладі є активна, цілеспрямована, самостійна пізнавальна діяльність студента, тобто самостійне вивчення змісту кожної окремої дисципліни: понять, теоретичних положень, методів розв'язання типових задач, методів оцінювання достовірності й точності рішень, а також оволодіння технікою застосування таких знань. У той же час навчальна діяльність студента не може бути ефективною, якщо вона у достатній мірі не забезпечується, не організовується, не управляється й не контролюється викладачем. Таким чином, процес навчання у вищому педагогічному навчальному закладі можна розглядати як поліаспектну й взаємообумовлену діяльність студентів і викладачів, спрямовану на:

- відбір, систематизацію й представлення учбової інформації викладачем;

- сприйняття, усвідомлення, переробку й оволодіння цією інформацією студентами;
- організацію викладачем самостійної й результативної діяльності кожного студента, спрямованої на оволодіння учбовою інформацією, а також її використання [2].

У роботах, присвячених навчанню самостійної роботи (Ю.К.Бабанський, В.К.Буряк, Л.Г.Вяткін, В.Г.Дайрі, В.М.Єсіпов, Л.В.Жарова, Р.М.Міхельсон, О.О.Нільсон, М.І.Підкасистий, Т.І.Шамова), це поняття розглядається і як форма організації, і як метод, і як засіб навчання, і як різновид навчальної діяльності. Найбільш вдалим, таким, що всебічно висвітлює різні аспекти самостійної роботи, представляється визначення, запропоноване Л.Г.Вяткіним, який під самостійною роботою розуміє такий різновид діяльності школярів, за якого в умовах систематичного зменшення прямої допомоги вчителя виконуються учбові завдання, котрі сприяють свідомому й міцному засвоєнню знань, умінь і навичок формування пізнавальної самостійності як риси особистості учня.

Мета даної роботи полягає в тому, щоб визначити й теоретично обґрунтувати форми організації самостійної навчальної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів на основі розуміння самостійної роботи як провідної форми організації досліджуваної діяльності.

Форми організації навчальної роботи – це система певних визначених структурно-організаційних можливостей реалізації навчальної діяльності [6, с.333]. Розглядаючи самостійну навчальну діяльність студентів вищих педагогічних навчальних закладів як специфічну навчальну діяльність, головними ознаками якої є самостійність і провідна роль студента як суб'єкта цієї діяльності, необхідно визначити її основні форми. Провідною формою організації самостійної навчальної діяльності студентів є самостійна робота.

При виборі форм і методів навчання спеціальним дисциплінам необхідно враховувати специфіку майбутньої педагогічної діяльності студентів. Підвищення якості підготовки фахівців сфери освіти є неможливим без підсилення практичної спрямованості навчання. Зміст занять і методика їх проведення повинні бути такими, щоб вони разом з формуванням професійних знань і вмінь слугували певною школою сучасної технології навчання. Саме тому до змісту освітнього процесу включаються такі види учбової діяльності як дискусії, учбові конференції з учбових

проблем, учбові ділові ігри [5].

Виходячи з цього розуміємо самостійну роботу як комплексне інтегративне педагогічне явище, що має динамічну ієрархічну структуру, і представляє собою провідну форму організації самостійної навчальної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

Розкриємо значення динамічності й ієрархічності самостійної роботи як провідної форми організації самостійної навчальної діяльності. По-перше, на найвищому ієрархічному рівні розташовуємо комплекси самостійної роботи з різних навчальних дисциплін у вищому педагогічному навчальному закладі, які представляють собою обов'язкову частину повноцінного опанування окремого виучуваного предмету й передбачені навчальними планами і робочими програмами. Ці комплекси обов'язкової самостійної роботи складають обов'язкову частину самостійної навчальної діяльності студентів у процесі їх професійно-педагогічної і фахово-предметної підготовки. По-друге, на наступному рівні (нижчого ієрархічного порядку) визначаємо самостійну роботу у межах кожного окремого предмету (до системного блоку (модулю), розділу, підрозділу, окремої теми тощо).

Можна виділити п'ять методологічних положень, на ґрунті яких будується система управління пізнавальною діяльністю.

1. Знання як інформація і як способи діяльності й критерії оцінювання не передаються від викладача студенту у готовому вигляді, а засвоюються кожним окремим студентом у результаті активної, поетапної діяльності, яка певним чином спрямовується на досягнення визначеної цілі чи цілей.
2. Діяльність (у тому числі й пізнавальна) є завжди цілеспрямованою, і задля забезпечення ефективності цієї діяльності необхідно, щоб особистість була озброєною прогностичним уявленням про результати цієї діяльності.
3. Якість засвоєваних знань і ефективність формування умінь зумовлюють визначення методів викладання, а також комплекс учбово-методичного забезпечення – системи посібників, методичних рекомендацій з усіх тем з урахуванням навчального плану й кількості годин, передбачених на вивчення курсу в цілому й на кожен окрему тему зокрема.
4. Процес навчання будується як система інтерактивної взаємодії викладача й студента, а також включає:

- самоуправління викладача, коли він усвідомлює свою дидактичну систему (тобто систему представлення матеріалу, засобів і методів мотивації, планування, організації й контролю учбово-пізнавальної діяльності студентів);
 - оперативне управління учбово-пізнавальною діяльністю студентів на основі розробленої викладачем дидактичної системи;
 - систему самоуправління й самоконтролю студента у процесі його учбово-пізнавальної діяльності.
5. Засобом організації пізнавальної діяльності студента є самостійна робота. Самостійне активне й цілеспрямоване вивчення студентами учбового матеріалу, що організовується викладачем, - основна форма учбової діяльності студента, на забезпечення якої має бути спрямована діяльність викладача.

Самостійна робота як дидактична форма навчання є системою організації педагогічних умов, що забезпечують управління учбовою діяльністю тих, хто навчається, відбувається за відсутності викладача й без його безпосередньої участі й допомоги. Під час виконання самостійної роботи допомога викладача реалізується опосередковано через організацію системи навчання в умовах самопідготовки. У цьому полягає дидактична сутність самостійної роботи і її відмінність від форм аудиторної роботи, яка передбачає безпосередню участь і допомогу з боку викладача.

Структура самостійної роботи повинна розглядатись як структура особливої форми самостійної навчальної діяльності й не ототожнюватись зі структурою діяльності учіння, що часто можна спостерігати у дидактиці.

Самостійна робота не є самостійною діяльністю того, хто навчається, щодо засвоєння учбового матеріалу, а є особливою системою умов навчання, котрі організовуються викладачем, і є, таким чином, аспектом його діяльності. Саме тут необхідно підкреслити нетотожність понять "самостійна робота" й "самостійна навчальна діяльність". Слід також наголосити, що самостійна робота є лише складовою самостійної навчальної діяльності, її основною формою здійснення.

Самостійна робота є підсистемою системи навчання, у якій через свої засоби й у специфічних умовах можуть розв'язуватись подібні задачі, що й в усій системі в цілому чи у підсистемі несамостійної роботи. У зв'язку з цим структура самостійної роботи у загальному вигляді може бути представленою як ідентична

структурі будь-якої педагогічної системи. Це означає, що до структури самостійної роботи входять: цілі навчання, зміст навчання, процес навчання (засвоєння матеріалу, обробка матеріалу, контроль навчання).

Розглянемо змістовну специфіку всіх перерахованих вище компонентів підсистеми самостійної роботи і деякі питання її організації.

Із загальної сукупності цілей навчання у вигляді дій, що підлягають засвоєнню у курсі навчання, в цілому можуть бути виділені певні дії, засвоєння яких виносяться повністю на самостійну роботу, якщо співвідношення самостійної і несамостійної роботи встановлюється за відповідним принципом.

Інший принцип встановлює співвідношення між самостійною й аудиторною роботою, коли на самостійну роботу виносяться усі дії, передбачені для засвоєння, але на самостійну роботу покладається задача, наприклад, обробки дій після з'ясування орієнтувальної основи, що здійснюється на аудиторних заняттях, цілі навчання в самостійній роботі у цьому випадку співпадають з цілями навчання усього курсу.

Аналогічно вирішується питання відносно змісту навчання, необхідного для досягнення відповідних цілей самостійної роботи.

Крім виділення дій, що підлягають засвоєнню при самонавчанні, необхідно напевно більш визначено задавати рівень, до якого мають бути засвоєні знання й дії в умовах самостійної роботи. Іншими словами, крім переліку дій, що виносяться на самостійну роботу, потрібно визначити й задати певні виміри інтеріоризованості дій, їх автоматизованості, координованості, узагальненості тощо, які необхідно досягти в ході самостійної роботи.

Створення ефективної системи самостійної роботи студентів у вищому педагогічному навчальному закладі потребує дотримання певного ряду умов, провідними серед яких є:

- єдність цілей усіх видів учбової діяльності;
- комплексне забезпечення самостійної роботи студентів: організаційне, методичне, інформаційно-технічне;
- педагогічна й практична спрямованість самостійної роботи студентів, реальний характер навчальних задач;
- варіативність і творчий характер завдань для самостійного виконання з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей студентів;

– управління самостійною роботою студентів з поетапним контролем результатів, залучення самих студентів до процесу управління.

При виборі методів і засобів навчання, типів самостійної роботи студентів необхідно враховувати специфіку професійно-педагогічної освіти. Вона полягає в інтегративному характері фахово-педагогічної підготовки, перш за все у поєднанні, взаємозбагаченні спеціального (предметного) і психолого-педагогічного знання. Тому організація аудиторних занять і самостійної роботи з усіх дисциплін має бути такою, щоб вони разом з формуванням спеціального (предметного) знання слугували прикладом сучасної методики викладання, були своєрідною школою педагогічної майстерності для студентів – майбутніх учителів. Створювати систему самостійної роботи студентів необхідно вже з перших занять у вищому педагогічному навчальному закладі, оскільки для переважної кількості студентів першого курсу майже невідомі форми, методи і засоби навчання саме у вищій школі, у тому числі й самостійної роботи як провідної форми організації самостійної навчальної діяльності. Вони змушені засвоювати нові елементи технології й культури розумової праці. Як уже неодноразово підкреслювалось, навчити вчитись – одне з провідних завдань викладачів, які здійснюють педагогічний процес на молодших курсах. Навчити вчитись – означає навчити кожного студента методиці сприйняття й переробки інформації, прийомам читання, ведення записів під час слухання лекцій, принципам самонавчання й самоорганізації, використання знань при аналізі нової інформації, самоконтролю й самооцінці засвоєних знань, основам формування рефлексивної позиції, створити у студентів психологічний настрій, спрямований на навчання, стійке прагнення до постійного поповнення й вдосконалення знань у процесі здійснення окремої самостійної роботи й самостійної навчальної діяльності в цілому. Саме тому на початковому етапі організації самостійної роботи студентів конче необхідною є безпосередня участь викладача в учбовій діяльності студента задля того, щоб формування вмінь і навичок самостійної роботи відбувалось на свідомій основі.

Вищезазначене зумовлює пріоритети в організації системи самостійної роботи студентів молодших курсів. Перевага надається першим двом типам самостійної роботи студентів, основна мета яких полягає у закріпленні теоретичних знань і їх практичному

використанні при розв'язанні типових задач.

Специфікою самостійної роботи студентів старших курсів є широкий спектр розмаїття видів самостійної роботи студентів, причому переважають третій і четвертий з перерахованих вище типів, спрямованих на формування у них знань і вмінь розв'язання типових задач, а також на розвиток потенціалу для творчої діяльності.

Ефективність самостійної роботи студентів багато в чому визначається методичним забезпеченням. Усе методичне забезпечення, що постійно розробляється кафедрами, можна умовно поділити на чотири групи.

1. Методичні рекомендації організаційного характеру. В них надається структура й зміст вивчуваного курсу, плани учбових занять, рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів, визначаються терміни виконання індивідуальних завдань і форми контролю знань.
2. Методичні рекомендації для самостійної роботи студентів з окремих розділів вивчуваних курсів у яких практичне застосування теоретичного матеріалу розглядається на прикладі розв'язання задач, здійснення певного роду розрахунків чи виконання вправ. Поряд з типовими задачами пропонуються завдання пошукового характеру, а також задачі для самоконтролю знань.
3. Методичні вказівки для лабораторних робіт і практикумів, практичних занять, написання курсових і дипломних робіт та ін.
4. Програмно-педагогічні засоби навчального й контролюючого характеру.

Поряд з самостійною роботою як провідною формою організації самостійної навчальної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів до форм організації досліджуваної діяльності включаємо: різні види консультацій і науково-дослідну роботу студентів (індивідуальну й групову).

“Консультація навчальна (від лат. *consultatio* – нарада, розгляд) – порада, пояснення педагога учням і студентам з будь-якого питання. Проводиться у формі співбесіди індивідуально чи з групами, у поза навчальний час за певним графіком чи в міру потреби – після завершення вивчення розділу програми, у процесі його вивчення і особливо в період підготовки до екзаменів. Консультація сприяє кращому усвідомленню складних для учнів чи студентів питань, а також поглибленню їхніх знань і розвитку

наукових інтересів” [3, с.176].

Наведене визначення навчальної консультації, за С.У.Гончаренком, достатньо повно відображує сутність і призначення консультації як особливої форми навчального процесу, але урахування сучасних тенденцій щодо збільшення обсягів самостійної роботи з кожної навчальної дисципліни зумовлює докорінний перегляд розуміння даної форми роботи.

Одним із засобів гуманістичної взаємодії може бути діалог у формі особистісно-центрованого консультування як різновиду відносин допомоги (С.Л.Братченко, К.Роджерс, А.Маслоу).

У сучасній зарубіжній психолого-педагогічній літературі (D.Baker, J.F.T.Bugental, K.Bucknall, Hamm & Adams) термін “консультування” співвідносять з терміном “керівництво”, вони традиційно вживаються разом, в одному контексті, який трактується як “м’яке” або “легке” керівництво, що походить від запитів дитини. Задача консультанта – надати допомогу дитині у розв’язанні проблемної ситуації за її ініціативою. Дана точка зору є привабливою, оскільки потреба студента у консультуванні дозволяє йому відчувати себе джерелом своєї діяльності, відповідальним за себе самого, свою діяльність, її результати, що підсилює значення даної форми інтерактивної взаємодії у процесі організації і здійснення самостійної навчальної діяльності. У міжнародній концепції продуктивного навчання консультуванню відводиться провідна роль, і воно визначається як необхідний в освіті спосіб взаємодії, спрямований на підтримку й надання допомоги учасникам навчання у розв’язанні як освітніх, так і особистих проблем. На думку розробників цієї концепції (І.Бем, Й.Шнейдер, С.Вентцке) педагог – це, перш за все, консультант і йому необхідно засвоїти цю нову роль. Повністю погоджуємось з цією думкою, а особливо дане твердження набуває ваги, коли мова йде про організацію самостійної навчальної діяльності саме студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

Стосовно проблем педагогічного супроводу й особистісної педагогічної підтримки учнів, студентів (О.В.Бондаревська, О.С.Гозман, С.В.Кульневич, М.С.Полянський), педагогів (Л.М.Бережнова, Л.Б.Лаптев) консультування розглядається як форма надання допомоги людині у ситуації виникнення утруднення задля розв’язання своїх власних проблем, труднощів і передбачає активну роботу, спрямовану на самопізнання, самоусвідомлення.

Для реалізації особистісно-центрованого консультування необхідно слідувати певному ряду умов, що виділив К.Роджерс.

1. Максимальна повага й інтерес до проблеми, яку прагне розв'язати той, хто потребує консультації.
2. "Реальність особистості педагога", який поводить адекватно до тих почуттів і станів, що переживаються у процесі взаємодії зі студентом як ініціатором консультації.
3. Абсолютне прийняття того, хто консультиється, безумовне позитивне ставлення до нього у процесі консультації.
4. Можливість вибору тим, хто консультиється, стратегії розв'язання проблеми у процесі взаємодії, відкритість досвіду педагога досвіду студента.
5. Розв'язання проблемної ситуації у взаємодії здійснюється педагогом з опорою на самоактуалізаційну тенденцію студента.

У процесі групового консультивання необхідно визначити проблему, яку намагаються розв'язати студенти, з'ясувати їх очікування від сумісної взаємодії, визначити розмаїття підходів до її розв'язання, надаючи тим самим можливість обирати стратегії розв'язання кожному з тих, хто прагне отримати консультацію.

Виходячи з цього розуміємо консультацію і процес консультивання в цілому як одну з форм організації самостійної навчальної діяльності. Важливість консультації і консультивання доводиться також тим, що відповідно до нормативних документів обов'язкові консультації на денному відділенні становлять 6 % від загального обсягу годин, відведених на вивчення конкретного навчального предмету, а на заочному – 12 %. Зрозуміло, що це дуже мало і тому наполягаємо на обов'язковому включенні консультацій в організаційно-методичну роботу, що передбачена індивідуальними планами роботи професорсько-викладацького складу у вищих педагогічних навчальних закладах.

На основі всього сказаного щодо консультивання і консультацій пропонуємо запроваджувати у процесі організації самостійної навчальної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів наступні види консультивання й відповідні йому консультації, які можна представити у такій класифікації.

1. Консультивання за спрямованістю на суб'єкт чи суб'єкти самостійної навчальної діяльності.
2. Консультивання за призначенням.
3. Консультивання за рівнем інтерактивної взаємодії.
4. Консультивання на основі диференційованого підходу.
5. Консультивання за часом проведення.

Консультивання за спрямованістю на суб'єкт чи суб'єкти

самостійної навчальної діяльності поділяються на: індивідуальні; парні; малими групами; групове.

Консультації за призначенням: організаційне; методичне; інформаційне; змістове (тематичне, за розділом, блоком (модулем), до вивченого курсу).

Консультації за рівнем інтерактивної взаємодії: моноспрямоване (консультації отримують лише від викладача); інтерактивне (консультації надають також студенти); інтегроване (викладач обов'язково коментує консультації, надані студентами).

Консультації на основі диференційованого підходу: для студентів, що займаються індивідуальною науково-дослідною роботою з дисципліни; для студентів, що впевнено оволодівають самостійно вивченим матеріалом; для студентів, що відчувають певні утруднення під час виконання самостійних робіт; для студентів, які взагалі самостійно не справляються з вивченим матеріалом.

Консультації за часом проведення: відповідно до затвердженого графіку; несистематичні (за наявності ініціативи з боку студентів у разі виникнення потреби).

Науково-дослідну роботу студентів (індивідуальну і групову) визначаємо як ще одну форму організації самостійної навчальної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

Під індивідуальною науково-дослідною роботою студента вищого педагогічного навчального закладу розуміємо комплекс самостійних навчально-пізнавальних і творчо-дослідницьких дій, спрямованих на виконання індивідуальних науково-дослідних завдань, курсових і дипломних (кваліфікаційних) робіт, а також самостійної науково-дослідної діяльності, не передбаченої навчальним планом для обов'язкового здійснення.

Групову науково-дослідну роботу студентів вищих педагогічних навчальних закладів розуміємо як сукупність самостійних і групових навчально-пізнавальних і творчо-дослідницьких дій, спрямованих на реалізацію групових науково-дослідних проектів, що здійснюються на рівні проблемних гуртків і груп, сумісної разом з викладачами науково-дослідної роботи кафедр.

Академік М.М. Семенов свого часу вважав, що необхідним є скорочення обов'язкових лекцій та інших видів занять з таким розрахунком, щоб викладання загальноосвітніх предметів повністю

завершувалось у п'ятому семестрі, а надалі магістральним шляхом здобування вищої освіти має стати науково-дослідна робота студентів. Через своє окреме дослідження студент має піднятися до загальних проблем науково-технічного прогресу. Такий шлях учений називав шляхом пізнання загального через часткове. Але для впровадження такої системи необхідна докорінна зміна навчальних планів вищих навчальних закладів. І позитивним зрушенням у цьому напрямку є те, що цей процес уже розпочався в Україні [1, с.437].

Оскільки мова йде про науково-дослідну роботу студентів вищих педагогічних навчальних закладів, яку визначено однією з форм організації їх самостійної навчальної діяльності, слід зупинитись на методології здійснення саме психолого-педагогічного дослідження. Основні базові знання щодо наукового обґрунтування такого дослідження забезпечують додаткові можливості щодо реалізації усіх складових комплексної інтегративної системи самостійної навчальної діяльності від самоактуалізації через самонавчання, самоконтроль, самооцінку, самоорганізацію, самоуправління до самореалізації і самовдосконалення.

Задля успішного здійснення науково-дослідної роботи, як індивідуальної, так і групової, студент має чітко усвідомлювати структуру психолого-педагогічного дослідження, а саме: поняття про логіку дослідження; проблема і тема дослідження; об'єкт і предмет дослідження; цілі і задачі дослідження; ідея, задум і гіпотеза як теоретичне ядро дослідження; критерії успішності дослідницького пошуку і моніторинг процесу і результатів дослідження; етапи практичної діагностики і перетворення у психолого-педагогічному пошуку.

Необхідно також розуміти методи і методики психолого-педагогічного дослідження: дослідницькі методи і методики; методи емпіричного психолого-педагогічного дослідження; застосування статистичних методів і засобів формалізації у психолого-педагогічному дослідженні; методи теоретичного дослідження; психолого-педагогічне обслідування; вивчення і використання передового досвіду; дослідна робота; комплексний педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи) [4].

Успішно проведене психолого-педагогічне дослідження потребує правильного трактування, апробації й оформлення результатів. Відносно організації науково-дослідної роботи студентів вищих педагогічних навчальних закладів можуть бути

застосованими переважна більшість теоретичних положень, розроблених у даному дослідженні щодо самоактуалізації, самонавчання, самооцінки, самоконтролю, самоорганізації, самоуправління, а також самореалізації і самовдосконалення на основі формування рефлексивної позиції студента як суб'єкта самостійної навчальної діяльності.

Таким чином, (д) - висновки) можна зробити висновки.

1. Провідною формою організації самостійної навчальної діяльності студентів є самостійна робота.
2. Поряд з самостійною роботою як провідною формою організації самостійної навчальної діяльності студентів вищих педагогічних навчальних закладів до форм організації досліджуваної діяльності включаємо: різні види консультацій і науково-дослідну роботу студентів (індивідуальну й групову).

Список використаних джерел

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підручник / Анатолій Миколайович Алексюк. – К.: Либідь, 1998. – 560с., с.437
2. Антропов В.А. Организация самостоятельной работы студентов / В.А.Антропов, Н.И.Шаталова. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. ун-т путей сообщения, 2000. – 76с.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / Семен Устинович Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376с., с.176
4. Загвязинский В.И. Методология и методы психолого-педагогического исследования: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.И.Загвязинский, Р. Атаханов. – М.: Издательский центр "Академия", 2001. – 208с.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология: Учеб. для вузов / Ирина Алексеевна Зимняя. – 2-е изд., доп., исп. и пераб. – М.: Логос, 1999. – 384с.
6. Класична педагогіка: Навч. посібник / Л.С.Нечепоренко, Я.В.Подоляк, В.Г.Пасинок. – Х.: Основа, 1998. – 420с., с.333